

СТАТИИ И СТУДИИ

Проф. д-р Пламен Павлов

ВАСИЛ ЛЕВСКИ – ТВОРЕЦ И СТРАТЕГ НА НАЦИОНАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ В „ОТЕЧЕСТВОТО БЪЛГАРСКО“ / МИЗИЯ, ТРАКИЯ, МАКЕДОНИЯ

От години е своеобразна „норма“ да се говори, че Васил Левски не трябва повече да е „икона“, а да бъде възприеман от гледна точка на неговите качества като (обикновен) човек. Витиеватите конструкции на тема „човекът Левски“, напъните за неговата „демитологизация“, изрази от рода на „необикновен със своята обикновеност“ и т.н. не ни помагат особено да вникнем в същността на феномена Левски. Разбира се, че Левски е притежавал едни или други чисто човешки качества и слабости, няма съмнение... И все пак, този „един син“ на България, ако цитираме Христо Ботев, надхвърля представите ни за обикновен човек, „стандартен“ политик, революционер, организатор... Напротив, Васил Левски със сигурност надхвърля дори книжните представи в духа на Ницше, съответно и на нашия Пенчо Славейков, за т.нар. свръхчовек... При това в произхода, ранните години, образованието, социалната среда на Апостола няма нещо изумително, което да вещае израстването му до творец на революцията и най-тачен български национален герой. Опитите да бъдат открити негови достатъчно представителни като „борческа характеристика“ предци са разбираеми, дори трогателни, но и напълно излишни.

Колкото и странно да изглежда, израстият в лишения и неволи Васил Иванов Кунчев е бил жизнерадостен и изключително витален човек. Като такъв ни го описва не само Христо Ботев, но и много други негови съвременници. Много са примерите за присъщия на Левски хуманизъм, чувство на справедливост, скромност, отказ от суетата на света... Колкото и да се стремят ранните му биографи да го представят според собствените си разбирания, Васил Левски / Дякон Игнатий е бил вярващ християнин, повлиян решително от подвига на Исус Христос и неговите апостоли, човек, който съзнателно и по своя воля е приел монашеството. Монах, който не е „хвърлил расото“, както

често се твърди, а е възприемал мисията си на борец за свободата на България като висш израз на любовта към ближния.

В епистолярното наследство на Апостола не се прекалява с християнските послания, но те убедително присъстват в неговото слово и дела. През лятото на 1872 г. той се обръща към новоприети комитетски дейци: „Братя, от днес радва се всяко българско сърце, от днеска захвашате християнския път, защото оставяте всичко и вземате кръста си, т.е. или сте истински християни, както ни казва вярата, или смърт. Само трябва дързост, постоянство и труд. Бог нека ви е напред и честта българска...” В своето последно писмо до комитета в Ловеч от 12/24 декември 1872 г. Левски, монахът–воин на революцията, предупреждава за опасността от моралното падение на онзи, „... който не изпълнява клетвата, в която се е клел пред Евангелието, т. е. във вярата и честта си, той е най-ниския и гнусавия човек на света. По-добре сто години мъки – честно, а нежели да тъпче вярата и честта си!”

Вярата на Левски не го прави православен фанатик и смирен грешник, който иска да си спаси душата – като истински монах дякон Игнатий се чувства призван да спаси душите на другите, да служи на божествената и човешката справедливост. Затова у него няма ненавист към хората с друга вяра, а напротив. Селски комитети са изградени и в някои от селата на българите католици около Пловдив. Поне във втората си обиколка, а навярно и в други случаи, Левски разнася и прокламации на турски език. В християнска България, убеден е Апостола, има място за всички, които приемат нейните закони и обществени норми. Равенството между хората е императив, който идва от недрата на Христовата вяра, като е в съзвучие с най-хуманните идеи на модерното време.

Обикновено се твърди, че Левски е имал сравнително слабо, недостатъчно образование. Самият той е чувствал неудовлетвореност от невъзможността да стане „учен човек“ в пълния смисъл на думата, като се е отнасял, за разлика от Бенковски например, с доверие и уважение към представителите на интелигенцията. Това обаче изобщо не му е пречело да изобличава „учените магарета“, когато такива хора са били равнодушни към националната идея и склонни да сътрудничат на омразната чужда власт. Дали образованието на Левски обаче е било „слабо“? Разбира се, синът на бедната вдовица Гина Кунчева е нямал материалните възможности да учи в престижните училища в чужбина и ако е бил в известен конфликт с вуйчо си архимандрит хаджи Василий, то е заради неизпълнени обещания в тази посока. И все пак,

младият Васил Иванов Кунчев е имал отлични учители – и в Карлово, и в Стара Загора, а най-накрая и в Пловдив. Става дума за знаменити възрожденски „даскали“, каквито са Райно Попович, Атанас Иванов, Тодор Шишков, Йоаким Груев... Още като млад дякон той продължава самообразованието си, четейки неуморно книгите в библиотеката на един свой карловски съгражданин, слушайки огнените речи на Раковски в Белград, сказките в читалището „Братска любов“ в Букурещ. Левски в никакъв случай не е бил слабо образован, камо ли пък необразован... Като учител във Войнягово и Еникьой той е възприеман от местното общество именно като „учен човек“ и прекрасен учител. Натрупаните знания и дар-слово убедително показват заложби на публицист, както личи от дописката му в Каравеловия вестник „Свобода“, а и от редица негови писма до различни адресати. Уви, тази дарба не е могла да се развие и развихри по понятни причини.

По природа скромен, същевременно Левски е притежавал силно развито чувство за достойнство. Състрадателен и с отворена душа към другите и техните болки, Васил Дякона е можел да бъде и е бил строг, язвителен и дори жесток, когато нечии дела или бездействие са застрашавали голямата цел. Един интересен словесен „потрет“ на Апостола дължим на неговия по-млад съратник Никола Обретенков: „Левски беше среден на ръст, пъргав и смел, с бистър и разсъдлив ум, с желязна воля и с постоянство; вънкашно той имаше нежни черти, живи очи, интелигентен поглед. Всякога биваше весел и си тананикаше някоя народна песен. Шега у него нямаше. В обноските си към всекиго беше вежлив, учтив и любезен, не беше разточителен, не се занимаваше с клюки, не употребяваше никакви спиртни питиета, не пушеше, пиеше само чай. Не обичаше лукса, но всякога биваше маркир и скромно, спретнато и прилично облечен. Без работа никога не стоеше, никога не се хвалеше, обичаше да слуша Каравелова, когато разказваше нещо било от нашата, било от чуждата история. Той беше много таен и когато го запитват за нещо, обмисляше добре отговора и тогава отговаряше накратко с няколко думи. Не беше словоохотлив, но когато се увлечеше да говори по народните работи, беше толкова красноречив, щото омайваше слушателите си. Презираше онези, които водят разпуснат живот, сам той беше много запазен [като морал], дори не знаеше да псува...“

Левски е творческа натура. Нямаме предвид само „неговото гениално творение – Вътрешната революционна организация“ (оценка на историка проф. Иван Стоянов), а и неговите мисловни и емоционални нагласи. Запазената негова автобиографична поема, написана в духа

на „Горски пътник“ на неговия учител в революцията Георги Стойков Раковски, има съществени слабости. И все пак, да припомним, че нейният ръкопис е просто чернова... Истинската „стихия“ на Дякона е била музиката – църковното пеене, народната песен, патриотичните песни на Добри Чинтулов. Неговият прекрасен глас, школуван от Райно Попович, неведнъж е бил най-мощното му оръжие, способно да трогне събралите се в храма бедни и богати, учени и неучи българи, да превърне словото не само в тържество на вярата, но и на повика за освобождение на България. Съществуват аргументи, че някои от любимите песни на Апостола са негови собствени, авторски. И ако се докаже това, няма да бъде кой знае каква сензация... Левски е имал влечение и към рисуването и никак не е случайно приятелството му с някои от най-видните зографи и художници, вкл. Станислав Доспевски, Цаню Захариев, Георги Данчов Зографина и др.

Да се дефинира, проследи и анализира патриотичното съзнание на личност от мащаба на Васил Левски е трудна задача. Не става дума само за „личния“ патриотизъм на Апостола, а за способността му да събужда и мобилизира родолюбивите чувства на стотици и хиляди хора, да ги извежда като своите предходници, Христовите апостоли, от тъмнината на робското търпение към светлината на Свободата – както „милия български род“, ако цитираме собствените му думи, така и човека като Божие творение и „политическо същество“... Това автентично родолюбие, съчетано с дълбок християнски и ренесансов хуманизъм, е свързано със семейната среда, родовата памет, стародавните традиции в родното му Карлово. Разбира се, и с образованието, с наученото от възрожденските „даскали“, и, което е особено характерно за Левски, с неговото самообразование и процес на учене през целия му бурен живот.

Трудно е да се каже откъде и как Васил Иванов Кунчев е почерпил първите „глътки“ патриотизъм. Неговото магическо въздействие не само не затихва през трудните детски и юношески години на „служуване“ при вуйчо му Василий, но избуява все повече и повече – въпреки житейските перипетии, преследвания, разочарования, предателства... Бихме предположили, че синовните чувства към Родината са осъзнати от бъдещия Левски за първи път от онези възрожденски послания, които извираат от почти забравената днес „Мати Болгария“ на Неофит Бозвели – хилендарски монах, какъвто е бил и вуйчо му Василий, а след приемането на монашеството и самият Васил / дякон Игнатий. Разбира се, трябва да прибавим разказите за хайдути и народни закрилници, така обичаните от Апостола песни на Добри Чинтулов –

той ги е пеел през целия си живот, а онази за славната Трапезица и цар Асен е преписал в джобното си тефтерче. Разбира се, и знаменитата поема „Горски пътник“, както и патриотичните вестници и книги на неговия учител в революцията Георги Стойков Раковски, влиянието на личности като Найден Геров, Иван Касабов, Теофан Райнов, Любен Каравелов...

Често дори и не се забелязва, че Левски има невероятен усет към и за историята. За възрожденското българско общество историята е не само познание, но живителна енергия за националния организъм. И няма как да бъде иначе, след като първият мощен тласък в израстването на нацията е даден от скромната „историйца“ на отец Паисий – още един хилендарски монах, дарил на своя народ първата му национална доктрина. Нека припомним, че „даскал“ Ботьо Петков, авторитетният съгражданин на Левски, през 1853 г. е превел и издал прочутата книга „Древните и днешните българи“ на изумителния българофил Юрий Венелин, да не говорим за množащите се в онези години вестници и патриотични книги, „картини“, каквито Левски сам е носил в Тулча през 1866 г., изпълнени с българска енергия стенописи на възрожденските ни зографи.

Левски е имал силно развит усет към историята и сакралното значение на човешките и народните дела като неотменна част от „... времето, което е в нас...“ и което човешката мисъл и воля може да „обръщат“ и променят. В писмо от 19 февруари 1872 г. той пише на своите съратници: „Братя! Възобновяването на нашата славна (преди) държава, отървяването ни от проклети агаряни, за да си добие първата чест и слава нашето мило Отечество Българско, най-последно да бъдем равни с другите европейски народи, зависи от нашите собствени задружни сили. Като е тъй, Вам надлежи да се покажете достойни, верни и неустрашими във всяко отношение. Дързост, братя, и напред. Вашето съучастие в народното ни дело ще остави имената Ви неизгладими в народната ни история...“

Подобно на други титани на Възраждането, особено на Раковски, Каравелов, Ботев, Иларион Макариополски, Петко Р. Славейков, Иван Вазов и други будни представители на тогавашната българска интелигенция, Левски израства като „просветен националист“, както бихме казали днес. Непременно трябва да подчертаем неговото непоколебимо съзнание за единството на българската нация там, „... където живее българинът – в България, Тракия и Македония...“ Едно от нещата, които правят впечатление в неговите писма и други текстове, е упоритата употреба на понятието „Българско“. То невинаги е идентично

с „България“, както тогава под влияние на европейската практика е наричана по-конкретно Мизия, т.е. само днешна Северна България. Затова Левски влага в названието „Българско“ цялата наша етническа територия, включително Скопие и Охрид, Ниш и Зайчар, Лозенград и Странджа, Тулча и цяла Добруджа... Той отлично познава българите в Бесарабия и Приазовието, многохилядната колония в Цариград, онези над милион наши сънародници, прокудени от насилията на поробителя из цяло Влашко и Молдова... Трябва да поставим акцент и на една често игнорирана „подробност“ – през януари 1873 г. пред извънредната следствена комисия в София заловеният Апостол поставя както въпроса за освобождението на „Българско“ от турско робство, така и онзи за опазването на неговата изконна цялост! Това е и една от главните цели на неговата мисия, защото „... Сърбия, Влашко, Черна гора и Гърция са готови да заграбят България – затова, за да не дадем земята си...“ Затова той създава своите комитети по градове и села и се бори срещу чуждата власт.

Ако се замислим каква е най-общата характеристика на Левски като професионален „ценз“, изненадващо ще стигнем до следните дадености: монах, учител, политик и ... военен! В своите планове за въстание той самият се е виждал като „старейшина“! Същевременно неведнъж е декларирал, че е готов да отстъпи мястото си на някой по-достоеен, какъвто така и не се появява – нито по време на неговия кратък и драматичен живот, нито по-късно. В биографичната си поема Левски сам казва: „От българска майка юнак аз роден...“ В неговата визия за нещата „юнак“ е равнозначно на „войник“, на „воин“ в широкия смисъл на думата. Като „войник“ на България се самоопределя и неговият по-млад събрат Ангел Кънчев.

Колкото и изненадващо да звучи, Васил Дякона е имал ако не офицерско, то поне „прилично“ за времето си военно образование. В Първата българска легия в Белград през 1862 г. той получава съкратена, но достатъчно професионална за времето си квалификация на пехотинец, а може би и на младши командир. Т.нар. Втора легия през 1867-1868 г. е замислена и поне няколко месеца се развива като „Българска военна академия“. Левски е изключително отдаден на военното образование, целящо да обучи около 200 български офицери за бъдещо въстание и общата война на сърби и българи с Османската империя. Вярно е, че поради заболяване той не е в състояние да завърши, но и самата „академия“ месец по-късно е обезличена и закрыта от сръбското правителство. По същото време Левски заявява на по-младите си приятели Ангел Кънчев и Михаил Греков, че освобожде-

нието е невъзможно без подготвени офицери. За организиране на нова българска военна школа в Белград и обучение на български младежи в руските военни училища Левски настоява пред Любен Каравелов, Николай М. Тошков и други свои съмишленици.

Всичко казано дотук следва да се има предвид, когато разсъждаваме за отношението на Левски към т.нар. четническа тактика. Според нас още през 1867–1868 г. той вече е имал подчертано резервирано отношение към убедеността на почти всички революционни ръководители, че по този начин може да се постигне освобождение на България. Разбрал го е и от собствения си опит като „първостепенний знаменосец“ на „главния войвода“ Панайот Хитов. Разбира се, Левски не е против присъединяването на малки и големи военни единици, създадени в чужбина, към организирано в самата България и от „вътрешните“ дейци въстание. Организацията и командването обаче трябва да бъдат в България. Революцията може и трябва да бъде осъществена не в Балкана, а „... на място...“ Четите не могат да бъдат основен, а само допълващ елемент на въстанието. В някои случаи те дори са нежелани, тъй като чрез тях могат да бъдат прокарани интересите на чужди държави, най-вече на Сърбия.

Като човек, който притежава определено военно образование, теоретична и практическа подготовка, Левски има представа за модерните армии. Затова дори и собствената му „четническа визия“ не е за малък отряд от трийсетина или стотина души, а именно Първата българска легия – една „малка армия“ или „полк“ от около хиляда души, който да разполага с офицери, военни лекари, логистика и т.н. На въпроса на следствената комисия в София за отношението му към четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджата той отговаря: „Отидох в Букурещ, намерих Хаджи Димитър, попитах за организацията им. Той ми каза. Тяхната организация не ми хареса, защото бяха около стотина души, затова се върнах обратно...“

Различни от общоприетите и категорично новаторски са вижданията на Левски за провеждането на освободителното въстание. То не само трябва да бъде старателно подготвено в продължение на няколко години, но и съобразено с редица фактори. Най-неочаквано за съвременниците е било становището на Апостола, че масовото въстание трябва да бъде вдигнато през зимата! В своята полемика с войводата Филип Тотю той аргументира тази доктрина: през зимата население-то в градове и села е с осигурени припаси; мъжете, които са били по гурбет, на сезонна работа и т.н., са се завърнали по своите родни места и това увеличава значително човешките ресурси; зимният сезон съз-

дава изключително много затруднения за турската армия при нейното придвижване, изграждането на палаткови лагери, снабдяване с храни и фураж и т.н. При това главният военен театър ще бъде не Балканът, а градовете и големите селища, както и специално подготвените военни лагери в планините. Това предполага изграждането на редути в подстъпите към селищата, барикади по улиците и т.н. Ако има чети в планините, тяхната функция може да бъде разузнавателна, за охрана и пр., но в крайна сметка спомагателна с оглед характера на военните действия.

Воден от тези виждания, при обиколката през есента на 1871 г. Левски нарежда на завършилия военно училище свой помощник Ангел Кънчев да изработи топографски скици на посетените места, проходи и селища. Това е само началото на подготовката, поради което Левски настоява нееднократно пред Каравелов да организира превод от сръбски или руски на военни наръчници за лагерно дело и фортификация. Те трябва да бъдат отпечатани и раздадени на местните комитети за обучение на хората им и прилагане на достиженията на модерната военна наука.

Левски е първият от българските революционни водачи, който поставя на преден план въпроса за осигуряване на достатъчно оръжие за бъдещото българско въстание. И то модерно оръжие, а не ловджийски „шишанета“ и стари оръжейни системи, които „хъшовете“ с горчива ирония наричали „тояги“... Като човек с военни познания Апостола не разчита, че оръжието ще се намери някак си от само себе си, а планира по-големи доставки. През 1871 г. води преписка с Филип Тотю и водача на одеските българи Николай М. Тошков за пренасяне на три хиляди пушки, които вече са били купени от „одеския комитет“. Покъсно числото достига пет хиляди модерни нарезни пушки и 14 500 от по-старите системи с гладка цев. Най-проблематично е било тайното пренасяне на оръжието в България. Смятало се е, че това може да стане със съдействието на българския комитет в румънския град Плоещ или пък чрез комитета в Силистра. В усилията си да намери решение на тази трудна задача Тошков стига до „авангардната“ идея оръжието да бъде натоварено на кораб, който да извърши умишлено корабкрушение на българския бряг... За съжаление, военното министерство в Санкт Петербург забранява снабдяването на българите с оръжие, тъй като не желае усложнения с Турция... Това не обезкуражава Левски, който призовава комитетите да купуват оръжие по всички възможни начини, включително от големия панаир в Узунджово. Както пише поп Минчо Кънчев, тракийските дейци постепенно се снабдяват с до-

бро оръжие. Комитетите в Тетевен, Орхание, Голям извор и т.н. също купуват оръжие най-вече от Румъния, а БРЦК в Букурещ в пряка връзка с Левски води преговори с оръжейна фирма от Швейцария. Дори и злощастната авантюра на Димитър Общи с обира в прохода Арабаконак цели осигуряването на пари за оръжие. Западните консули в България съобщават, че българските революционери методично са се снабдявали с оръжие, понякога с партиди от по няколко десетки револвера на седмица. Самият Левски е притежавал няколко модерни пушки, една от които е пренесена в Русе от Наталия, съпругата на Любен Каравелов. Той се интересува от една „машинка“ за изработване на патрони (фишеци) и други новости във военното дело. Нещо повече, двамата с отец Матей Преображенски – самоукият „български Леонардо“, замислят как би могла да бъде създадена модерна българска пушка, заимствайки технологични решения от западните образци оръжие.

Колкото и парадоксално да изглежда, най-преките данни за замислите на Левски се съдържат в показанията на неговия злополучен помощник Димитър Общи пред следствената комисия в София през декември 1872 г. Да не забравяме, че Общи също е участник в двете български легии в Белград през 1862 и 1867–1868 г., че е бил войник доброволец в отрядите на Гарибалди в Италия и в Критското въстание – с други думи, като тип той също е „военен човек“. Ето как е представен замисълът на въстанието от помощника на Левски: „Всички ще работим две–три години, да се съберат пари, да се купи оръжие, да се приготви барут и куршуми. И тогава, след като всичко това е готово, ще се свика общо голямо събрание – и в Букурещ, и тук [в България]. В тия събрания ще се тегли жребий – кой да занесе в Истанбул мазбата [изложение, декларация], която ще се изготви. В тая мазбата ще изложим: да се изпълни постановлението на Парижкия договор, сключен през 1856 г., ако това не се приеме, тогава ще се запалят всички села, та всички да се принудят да избягат с челядта си по планините. Ония, които могат да носят оръжие, да грабнат оръжието. И всички или да измрат, или да спечелят с оръжие...“ Също така се е предвиждало да бъдат привлечени още 40–50 души апостоли, които да работят из цяла България. Според Кр. Шарова е възможно да има грешка и да става въпрос за четирима–петима организатори, но това в случая не е първостепенен въпрос. Този въстанически план е потвърден от още неколцина комитетски дейци, вкл. от председателя на Плевенския революционен комитет Анастас п. Хинов. Според друг разказ Левски е развивал идеята приблизително така: „Желанието на комитета е след-

ното. Ще изложим на най-напред със заявление до държавата, че данъците ни са големи... Че преди години е обещала нещо, ще потърсим обещаното... Свободата... Ще съберем пари, ще купим оръжие и ще се бием...”

Почти всички изследователи на Левски и неговото дело пренебрегват или подценяват тези изключително важни сведения. Очевидно е обаче, че те не са измислица или пропаганден блъф... За разлика от апостолите на Априлското въстание, Левски никога не е заблуждавал своите съратници с басни за чакана намеса на „московците“ и тем подобни... Вярно е, че във вестниците на Каравелов няма и дума за такъв план, но това е напълно обяснимо – той със сигурност не е бил предназначен за публикации в пресата, а и посветените в него са били сравнително ограничен брой. Всъщност в общи линии такъв е планът и на Априлското въстание, осъществено в далеч по-скромни размери в сравнение със замислите на Левски. Дори и броят на апостолите в четирите от предвижданите пет революционни окръга е двуцифрено число, да не говорим за запалването на селата, лагерите в планините, фортификационните съоръжения в Панагюрище, Брацигово, Батак и т.н.

Прави силно впечатление още едно решение, което само на пръв поглед е нестандартно – Левски е предвиждал и легален, мирен план за постигането на свободата. Преди да бъде обявено въстанието се е предвиждала инициатива за мирно решаване на българския политически въпрос – България да получи автономия, каквато са имали Румъния и Сърбия, като се цитира специално неизпълнението относно правата на християнското население на известния „Хатихумаюн“ от 1856 г. Нека припомним, че след голямото Видинско въстание през 1850 г. започват преговори на българите с „Високата Порта“, при които се дискутира въпросът Видинският санджак да получи автономия, „каквато е имало Сръбското княжество“! Избухването на Кримската война през 1854 г. изпраща този проект в забвение. Левски обаче се е познавал отлично с „дядо“ Иван Кулин, един от водачите на въстанията българите от Северозапада, и със сигурност е знаел всичко това. Водачът на революцията се е срещал в турската столица Цариград (Иstanbul) дори и с такива противници на въоръжената съпротива, иначе изтъкнати дейци на църковно-националната борба, каквито са д-р Стоян Чомаков и хаджи Иванчо х. Пенчович! Тези контакти показват широтата на неговите идеи и политически талант – като имаме предвид горния план за въстание, посредничеството на такива българци при евентуални преговори с „Високата Порта“ е било необходимо

и желателно. Така или иначе, Левски не е изключвал нито един вариант за постигането на българската свобода! И това е още едно ярко свидетелство за неговата същност на гениален водач и революционен стратег, на политик и държавник.

И до днес не е напълно изяснен броят на частните революционни комитети, създадени в периода 1869-1872 г. от Левски и неговите сподвижници. Документирано са установени революционни средища в 202 градове и селища, броят на известните активни членове на Вътрешната революционна организация достига 1014 имена. Със сигурност техният брой е бил многократно по-голям и това не е наше самоцелно желание... В писма от есента на 1872 г. Любен Каравелов говори за „хиляди“ комитетски дейци, а някои западни консули в България – за „десетки хиляди“ участници в дейността на „Българския комитет“ и неговия загадъчен предводител „Василий Дякона Левски“. Най-правдоподобните данни обаче дължим не на някой друг, а на хаджи Иванчо хаджи Пенчович. След Освобождението в разговор с историка Константин Иречек, състоял се в присъствието и на други видни личности, Пенчович заявява, че в четените и превеждани от него документи е имало данни за хиляди организирани български бунтовници. В едно писмо Левски пишел на Филип Тотю, че „... 12 хиляди души са готови и записани, нека гледа да запита русите какво мислят. Тотю запитал чрез Николая Тошковича и получил руския отговор, че българите не са били още до там узрели, че да могат да се управляват сами, да стоели мирно. Когато Пенчович превел тази тайна и безхитростно написана кореспонденция, турците останали като вцепенени – те мислели, че Русия наистина стои зад всичко това, а сега изненадани установили чисто българския произход на цялото това революционно движение. Между съзаклятниците била и голяма част от интелигенцията /.../, цели списъци, но за прикриване те не били посочени с истинските си имена...“ Отново по думите на Пенчович, „... Пашите, другарите ми в комисията, бяха с убеждението, че жицата на тия смутове в България се държи и дърпа в Русия /.../, но когато се намериха в хванатата кореспонденция и писма на български из Русия, в които изрично се казваше, че Русия е против всяка революция в България и забранява подобни действия, те взеха да ми думат: „Истината говориш! Имаш право!“ Както отбелязва изследователят Ив. Марков, в своите спомени Кирило Тулешков на свой ред съобщава, че „... между книгата на Левски се намирал един поименен списък на 14 000 участници в революционното дело...“

В писмо до Данаил Попов Левски обещава да изпрати на БРЦК в

Букурещ данни „... колко юнаци имаме на пръв позив...“ По-нататък читателят може да се запознае и с други свидетелства, които показват, че даден комитет в голямо село или малък град е разполагал с около 50-60 души „на пръв позив“. При обща мобилизация броят на въстаниците е нараствал „в пъти“ и това се потвърждава във времето на Априлското въстание. Както виждаме, числата в общи линии съвпадат с търсените чрез Тошков хиляди пушки. Ако сметнем, че един ротен командир е командвал около сто души, намерението за подготовка на около 200 офицери дава приблизителното число от около 15-20 хиляди „юнаци“... Най-важният извод обаче е, че към 1872 г. Левски е организиран, и то само за две години, цяла малка армия! Посочените 12 или 14 хиляди бойци, организирани в условията на пълна конспирация, при дефицит на финансови средства и т.н., повече от ясно показват организаторските и военни качества на Левски и неговите съратници. Нека припомним, че първоначалният състав на Българското опълчение, създадено с цялата финансова и материална военна мощ на Руската империя, през 1877 г. брои 7200 бойци...

Колкото и еретично да звучи въпросът „ако“, при планираната подготовка в продължение на поне още една-две години тази армия би нараснала многократно! Впрочем, в един много по-ограничен в сравнение със замисъла Левски район по време на Априлското въстание участват не по-малко от десет хиляди въоръжени българи. Всичко това трябва да се осмисли, когато говорим и разсъждаваме за Апостола на свободата – човека, Воина на България, изградил както идейните и организационните, така и военните основи на българското освобождение.

Твърде разпространена в миналото, а и днес, е невярната представа, че Левски е преди всичко гениалният организатор на революционното движение, убеденият проповедник на Свободата, човекът на делото, трезвият практик, неуловимият конспиратор ... Всичко това е вярно, но само по себе си е политика! Въпреки обезценяването на самото понятие, въобще на думата „политик“ във всекидневното говорене. И така е не само в България, но не това е важно в случая. Дори и модерните изследователи на Левски нерядко лансират позицията, че истинският „модерен политик“ е Любен Каравелов, докато Дякон Левски е по-скоро негов съмишленник и реализатор на вече дадени от други водачи идеи. Същото можем да забележим и по отношение на Иван Касабов, да не говорим за Раковски, в началото на апостолската мисия на Левски. Както ще се убедим сами, проследявайки живота на Апостола, неговият огромен потенциал на политик изобщо не бива да бъде подценяван!

И тук огненото сърце на бунтаря и „работохолизма“ на организатора се съчетават с харизмата на идеолога, словото на революционния проповедник и хладния разум на политическия анализатор. Затънали в митологията на спомените и клишетата на академичната наука, ние все

още не сме открили истинския Левски...

Уви, Левски е нямал условия и време, за да изложи своите възгледи в обемисти трактати и вестникарски статии – именно условия и време, а не липсващата му според някои модерни изследователи теоретична подготовка и „високо“ образование... И все пак, не Раковски, не Касабов, не Каравелов, не Ботев, а именно той стига до радикалната идея центърът на национално–освободителната революция да бъде съграден в самата България! Не да бъде „преместен“, а изграден из основи. Именно неговият интелект проумява, че комитетите не са просто „революционни кръжоци“ и „логистични ядра“ за подкрепа на чети от „хъшове“, а живата тъкан на революцията. Нещо повече, комитетската мрежа трябва да се превърне в онази конспиративна „държава в държавата“, която може да постигне Свободата! Повечето от неговите съвременници, „войводи“ и „учени глави“ така и не са в състояние да осмислят мащабите на неговата идея за Вътрешната революционна организация. Не толкова биографите на Апостола, колкото поетичната интуиция на Вазов провижда гениалната му и непоколебима убеденост, че в освободителната борба трябва да участва цялото общество, включително „... богатий с парите, учений с умът...“, изобщо „... всяка възраст, класа, пол, занятие...“

Николай Генчев с основание е написал: „Левски е можел да изпълни своята апостолска мисия само ако успее по новому и в съответствие с историческата обстановка да пресистематизира идейните и политическите доктрини на освободителното движение. И той се нагърбва чрез мисли и дела, опълчвайки се срещу старите авторитети и установените канони, да извърши тази гигантска работа...“ Изграждайки комитетската „мрежа“ в Мизия, Тракия и Македония, Левски по същество създава ... партия! Не е случайно, че още тогава се е говорело и пишело за българска „революционна партия“ – и от български вестници, и от западни консули в Османската империя. С риск да скандализираме читателя, трябва да признаем, че учредяването на „частните революционни комитети“, оглавявани от „БРЦК в Българско“ / „Привременното правителство в България“, е по същество онова, което днес е дефинирано с грозноватия израз „партийно строителство“. Компрометирането на понятията обаче не е по вина на Левски, който действително създава „революционна партия“. Всъщност след Освобождението именно тя е основата на почти целия ни политически живот.

Левски произлиза от т.нар. средна класа, макар и от разорено вдовишко семейство. Почти цялата му среда се състои от представители на занаятчийските, търговските и предприемаческите кръгове, интелигенцията от учители, свещеници, художници, представители на модерните тогава професии (лекари, аптекари, телеграфисти и пр.). Обикалянето му по градове и села, още когато „служува“ на вуйчо си Василий, го среща

отрано с възможно най-широките слоеве на своя народ, с неговите мъки и радости, лични и обществени вълнения, успехи и най-вече неволи... Това дава на Левски, разбира се, наред с вродения му и развит през годините интелект, решително предимство пред „учените глави“, прословутите „стари“ и нови войводи, „кабинетните“ революционери. Не на последно място е неговата свръхчувствителност към всяка форма на несправедливост, към всички възможни неправди – по отношение на отделния човек, българското общество, а и цялото човечество. Затова Левски изпитва жал и е солидарен както с негодите на „милиия си род“, така и с онези на обикновените мюсюлмани, на другите балкански народи, на страдащите от царския режим поданици на Руската империя.

Левски посвещава живота си на високата цел да бъдем свободни и равни „... с останалите европейски народи“. Той обаче не е заслепен от гръмките думи и либерални послания, напротив – българският революционен водач е достатъчно критичен към недъзите на западната немска, френска и „инглизка“ цивилизация... Онова, което го провокира най-много, е разминаването между думи и дела, европейската подкрепа за Османска Турция, лицемерието, с което западните „Велики сили“ се отнасят към „българския въпрос“. В някои изказвания на Левски могат да се открият и елементи на стопански протекционизъм, какъвто в свободна България виждаме при управлението на Стефан Стамболов. Левски упреква султанското правителство, че дава привилегии на западните капитали и компании, което е във вреда и на българите, а и на всички останали хора в Османската империя. Същевременно „деспотско-тиранската“ държава безцеремонно отказва да даде на българите законните им права в собственото им Отечество!

Много е писано и ще се пише за идеологическия „профил“ на Левски – убеден демократ, но и строг, на моменти авторитарен ръководител, вярващ православен монах, който обаче както никой друг български водач е отявлел републиканец! Човек, който успява да съчетае традиционните български и християнски ценности с модерните европейски идеи. Изследователите виждат негови „учители“ в лицето на „учените“ Касабов и Каравелов, които несъмнено имат своето значение за политическото израстване на Левски. И рядко забелязват, че той е получил своите първи уроци по свободолюбие и хуманизъм от „елинския учител“ Райно Попович, познавач на античната демокрация, и най-вече от своите учители в Стара Загора. Идеите за „свобода, равенство, братство“ са кредо на Тодор Шишков, а и на други просветени представители на българското учителство.

Републиканските убеждения на Левски винаги са изненадвали, а понякога и притеснявали неговите биографи, изследователи, почитатели. Те се превръщат в основа за различни спекулации, използвани за политиче-

ска употреба – както от „леви“, така и от „десни“... Привързаността на Апостола към принципа на „вишегласието“ (демокрацията) и „народното управление“ (републиката) не би трябвало да бъдат тълкувани само като безкритично „копиране“ на европейските идеи – достатъчно е да хвърлим поглед към негласните различия между Каравелов и Левски за ролята на „цивилизована“ Европа, вкл. на републиканска Франция, в зловещата българска съдба. „Чистата република“ на Апостола, наричана в по-късни, непреки свидетелства и „света“, е повлияна и от раннохристиянската апостолска традиция. Примерът на апостол Павел и на Йоан Златоуст е залегнал дълбоко в душата на Дякона. Затова той убеждава, че „... няма да бъде така в Българско...“, че свободната българска държава ще се управлява според справедливи и „свети закони“. Именно това ще направи възможно братското съжителство с мюсюлмани, евреи и други народности и верски групи. Тази държава, както мечтае Левски, трябва да бъде изградена като „...храм на истинната и правата свобода...“, както пише той на известния одески българин и, уви, днес полузабравен патриот Николай М. Тошков в писмо от 6 октомври 1871 г.

Един от най-важните акценти в политическата идеология и революционната стратегия на Левски е този за независимостта на българската революция от външни фактори. За разлика от „ранния“ Раковски и Каравелов, той решително отхвърля поставянето или поне попадането на освободителното движение под опеката на Сърбия и/или Русия, на когото и да било! Това в никакъв случай не означава някаква „самодостатъчност“ и отказ от съюзници. Напротив, Апостола е радетел за подобно сътрудничество, но на легална и принципна основа, при пълно зачитане на суверенните български права. Особено нетърпим е той към опитите за проникване на сръбското влияние, защото е изпитал отблизо отвратителния шовинизъм и грабителския апетит на „братската“ уж държавица към Македония и Поморавието, та чак до Искър и Янтра... Гибелната заплаха за разпокъсването на Отечеството от Сърбия, Гърция и Румъния, заложена официално още през 1866 г., е вярно доловена от Раковски, както и от отец Натанаил Охридски, с когото Левски е имал преки контакти още тогава. Българският Апостол напълно оправдано е подозрителен към сръбските обещания, често свързани с кроежите на Русия, и това е основната причина за растящата му резервираност към Панайот Хитов, Димитър Общи и дори към някои ходове и позиции на Любен Каравелов.

Напоследък се водят спорове за отношението на Левски към Русия и нейната политика към българите като част от т.нар. Източен въпрос. За разлика от много други наши възрожденци Апостола не си прави илюзии за същността на руските имперски интереси. Затова има остри изказвания към политиката на „Дядо Иван“, донесла реки от нещастия на българския народ през XIX век. Не е вярно обаче, че Левски изключва Русия

от кръга на българските съюзници в борбата с Османска Турция. Факт е, че е имало руски кръгове, главно от военните среди, които са виждали в българската революция своеобразен съюзник в усилията им за възвръщането на позициите на империята в Черноморския регион и на Балканите. Впрочем, още „българският архиерей“ Софроний Врачански бе разбрал, че единствената „Велика сила“, която има преки интереси в региона, е именно Русия... И че когато българските национални интереси се „пресичат“ с руските, това трябва да бъде приложено на дело в името на освобождението. Сходни разбирания са имали „капитан“ Георги Мамарчев и Георги Раковски, независимо от собствените им проблеми с Русия. Затова не са толкова изненадващи връзките на Апостола, принципиален противник на руския царизъм, с хора като полковник Иван Кишелски и „нашия комитет в Одеса“ начело с Николай М. Тошков. Чрез тях водачът на българската революция се стреми да осигури оръжие, подготвени офицери и т.н. Правилността на този подход е потвърдена от Априлското въстание и последвалата Руско-турска Освободителна война през 1877-1878 г.

Основополагащата теза на Апостола за независимостта на българското освободително движение е дала основание на проф. Николай Генчев, един от най-добрите познавачи на неговата личност и дело, да направи следните изводи: „Левски отлично е разбирал, че проблемът за българската свобода не може да бъде разглеждан и решен извън сложните международни отношения в Ориента. Но заедно с това, за разлика от повечето наивни политици на Българското Възраждане, Левски е схващал, че решен без българите, този въпрос ще служи единствено на интересите на голямата политика да сметка на българските исторически права. И историята потвърди неговия анализ. Българският въпрос беше така объркан, така оплетен в сложните взаимоотношения и връзки на международните противоречия, че през 1878 г. българите не получиха нито гарантирана свобода, нито република, нито пълно освобождение, нито нормални условия за пълнокръвно стопанско и духовно развитие. „Великите сили“ разпокъсаха България и по този начин предопределиха нейното несигурно и неспокойно развитие сред бурите на балканските кръстопътища. Следователно не друг, а Васил Левски се оказа прав, той, а не друг, предложи оптималния вариант на историческото решение на българския въпрос, той беше прозрял в бъдещето, за да предупреди българите за това, което идва да изсипе нови нещастия върху техните страдалчески глави...“

* * *

Нека се спрем, макар и съвсем накратко, на някои действия на Апостола в Македония и Тракия, за които се пише и знае сравнително бегло. Още една интересна подробност – за евентуалната обиколка на

Левски в Северна Македония се знае от един македонски българин – Михаил Иванов Македонски, който е окръжен управител на Хасково през 1888 г.

През септември 1872 г. , както може да се допусне, Левски посещава Северна Македония. Още в писмо от 20 юни 1871 г. той пише: „Повечето места в България и Тракия са готови за първо повикване /.../, пък за Македония, наредено е да се върши и там, но засега до някое време оставяме [тази задача за по-късно], та се туряме в пътят, отдето по-напред с парите за се сдобием, па тогава ще залегнем за първата си работа...“ – т.е. към съставянето на частни комитети. Някои сведения показват, че в Македония вече е имало ако не комитети, то поне революционни „кръжоци“. През 1870 г. Михаил Костенцев отваря българска книжарница в Щип, като поддържа тесни връзки с Христо Г. Данов в Пловдив. Именно там Данов го запознава с Левски, след което около книжарницата в Щип се събира група от съмишленици. Такива „кръжоци“, свързани с частния комитет в София, възникват във Воден, а може би и в Кукуш (дн. Килкис, Гърция), Сяр (Серес) и на други места. Впрочем, за Кукуш, както и за Горна Джумая (дн. Благоевград), съществуват твърдения за лични посещения на самия Левски. Дали е така, е трудно да се установи, но вече видяхме неведнъж как идеите на Апостола са разпространявани от негови сподвижници и последователи надлъж и шир по българската земя. Нерядко създаването на „тайни общества“, „кръжоци“ и тем подобни върви ръка за ръка с църковно-националната борба. Излишно е да доказваме, че по същото време тя е особено ожесточена именно в Македония. При оскъдицата от документи не само за Македония, но дори и за някои градове и селища от двете страни на Стара планина, да разгадаем пътищата, „пътечките“ и разклоненията на революционното движение много често е просто невъзможно.

Обикновено пътуването в Македония през лятото на 1872 г. се свързва с Тодор Пеев, който преди това е бил учител в Кюстендил. Както изглежда обаче, Тодор Пеев е имал не е едно, а две пътувания в Македония. Ще припомним и съобщеното от Димитър Общи на Анастас п. Хинов: „Даскал Тодор замина за Охрид, за да отвори канал. След като се върне и пътят бъде отворен, аз ще работя по ония места“. Вероятно поне на първо време идеята за отиването на Косовета в югозападните земи е срещала подкрепа от страна на водещите дейци в Ловеч и Букурещ. Очакваната в недалечно бъдеще мисия на Димитър Общи в Македония е била известна на видния хърватски българофил и изследовател Стефан Веркович. Левски обаче се противопоставя

решително на тази идея – за него „бай Димитър“ е „некнижен“ (необразован) човек, който няма да бъде в състояние да се справи със сложната обстановка в югозападните земи. Там не е решен и църковният въпрос, а Общи няма нужните качества да реализира политиката на БРЦК в тамошните условия. Изпращането на Общи е парирано от Левски, но пътуването на Тодор Пеев до Охрид очевидно се е състояло. На 18 юли 1872 г. Тодор Пеев и свещеник Георги Тутмаников изпращат писмо до Левски, който тогава е за няколко дни в Златица. Етрополският председател Пеев и „илирическият поп“ му напомнят за необходимостта от разширяване на комитетската мрежа към „... Радомир, Кюстендил и по-нататък в Македония, ако позволяват обстоятелствата...“ Те искат от него и съответните пълномощни писма, което очевидно е след отказа Димитър Общи да бъде натоварен с тази отговорна и трудна задача. За втори път Пеев излага задачата в писмо до Апостола от 6 август, което ще бъде разгледано по-нататък.

Завръщайки се от първата си мисия, Тодор Пеев споделя с Апостола идеята за свикване на общо събрание нейде в Македония. Нещо повече, той му съобщава: „Раздадох книгата, които носех, и свърших добра работа...“ Етрополският председател и член на „Привременното правителство“ е упълномощен да направи нова обиколка в част от Македония. Според някои автори той действа с препоръка на Димитър Общи, но от други свидетелства, включително собствено негови, може да се приеме, че е придружавал самия Левски! Интересни и по принцип достоверни данни откриваме в спомените на Михаил Ив. Македонски, който предава и разказаното му от самия Тодор Пеев през 1888 г. В Крива паланка и околните села революционната пропаганда е била поверена на отец Аверкий п. Стоянов, който по същото време е игумен на манастира „Св. Йоаким Осоговски“. Възможно е той да е бил посветен в делото от отец Геннадий Драгалевски, въобще от дейците на частния революционен комитет в София. Тодор Пеев е разказвал следното: „Едно време ходихме с Левски по агитация за освободителното дело и заклехме по-интелигентните кметове от вашите села. В лицето на игумена отца Аверкия ние, революционерите, имаме една сигурна прикрита станция, добре запазена и неподозирана за турската власт...“

В Осоговския манастир е организирано тайно събрание, което става с решителната помощ на Аверкий. Родом от Дупница, отецът е образован човек, дълги години е бил учител във Видин, Казанлък и Кюстендил, известен е и като автор на църковни книги. Според градската и фамилна памет един от преданите сподвижници на Лев-

ски е Насе Цеков, в чийто дом в Крива паланка е съставен местният революционен комитет. В него влизат учителят Димитър Любенов, свещеникът Филотей, Димитър Пчелински и др. Ако се съобразим с известното ни за дейността на Левски през лятото и есента на 1872 г., обиколката в Македония би следвало да се е състояла в края на август – първата половина на септември 1872 г. Във всеки случай в личната кореспонденция на Апостола има известни прекъсвания в същия период от време. Вероятно обиколката е била ограничена като обхват и време, в рамките на не повече от седмица или десетина дни.

Съществуват и други сведения за дейността на Левски в Македония, някои от които могат да бъдат свързани с въпросната обиколка. Отново ще се позовем на неговото писмо до видния охридски гражданин д-р Константин Робев от 6 август 1872 г.: “Докторе и драги брате, дойде най-последно часът та да помислим и за Вашия край. Работата не ми позволяваше за сега да мисля и за Македония. По напред трябваше да се извърши всичко тук по-близо до брега [на Дунав], та постепенно да вървим все напред към Македония и Тракия. Аз помня много добре какво сме си говорили в Цариград, че там по-спокойно може да се работи... Да даде Бог здраве, като мина към Щип и Скопия, ще гледам както и да е да дойда и в вашия град та да се нареди потребното...”

Във връзка с евентуалната обиколка в Македония се сочи и един крайно интересен запис от тефтерчето на Апостола: “Особени бележки за чисти [проверени хора] близо Охрида отсам шест сахата Галешник”. Следва шифър, който навярно предава име на сподвижник. Става дума за известното село Галичник, Дебърско, в чиято близост е манастирът „Св. Йоан Бигорски“. Несъмнено е визирано място, което евентуално е посетено от Левски или пък е сигурен адрес за връзка. Трябва да отбележим, че през 1871-1872 г. в Бигорския манастир са работили зографи, които изписват в притвора на църквата образите на св. св. Кирил и Методий, св. Климент Охридски, св. Наум, св. княз Иван Владимир, св. цар Борис и св. цар Иван Шишман Български (такъв е надписът към неговия портрет!). Като знаем за връзките на Левски с видни зографи, вкл. със Станислав Доспевски, възможно е и по тази линия да се търсят познанства на Апостола в този отдалечен български край. Понякога се споменава възможността Левски да е посещавал Битоля. Предвид на обстоятелството, че този град е център на вилаета, обхващащ по-голямата част от Македония, подобно пътуване или намерение за посещение е напълно обяснимо. Така или иначе проблемът за дейността на Левски в югозападните български земи се нуждае от още изследвания. Както виждаме обаче, тя намира

потвърждение в известните ни сведения, колкото и да са оскъдни.

Като че ли по план, отразен в цитираното писмо до д-р Константин Робев („... постепенно да вървим към Македония и Тракия...“), през есента на 1872 г. Левски е в Средногорието. Малко след провала с Арабаконашката авантюра, в края на октомври – началото на ноември Апостола е в Хасково. Тук той е идвал и през 1869 г., срещайки се с Христо Златаров (бащата на известния български учен проф. Асен Златаров) и други съмишленици, но условията за създаването на частен комитет не са били узрели. Промяната настъпва с идването на Петър Берковски, родом от дунавския Лом, който става главен учител (директор) на местното българско „Централно училище“. Дватама с Левски се познават от времето на Втората легия, когато Берковски учи в семинарията в Белград. Срещата е пресъздадена вълнуващо от Стоян Заимов, тогава млад колега на също така младия, но вече опитен главен учител. В Хасково Апостола пребивава цяла седмица, а заедно с Берковски и Заимов в новосъздадената структура на вътрешната организация се включват видните граждани Георги и Михаил Минчеви, Щерю Вапцаров, Мирчо Попов и др. С или без участието на Апостола са учредени селски комитети в Ябълково, Странско, Горски извор и др. Левски посещава и прочутия в онази епоха панаир в близкото Узунджово, като е имал планове за закупуване на оръжие, и то в големи количества, именно по този „легален“ начин – още една причина, която е правела комитета в Хасково извънредно важен.

Както бе показано от известния изследовател на Възраждането Илия Тодев, през есента на 1872 г. Левски създава частен революционен комитет и в Одрин. Ядрото е от българи, служители в откритата през лятото железопътна линия Одрин–Дедеагач. Това са най-вече младежи, доскорошни дейци на комитетите в Русе, Сливен, Сопот и други места (Георги Икономов, Ради Иванов, Манол Шишеджиев и др.). На свой ред по протежението на жп линията от Одрин през Пловдив до Белово възникват и други структури, в които членуват българи, работещи в железницата, както и местни жители. Нека припомним, че директор на Хиршовата жп компания в пределите на Османската империя е Теофан Райнов, чиито живот и дейност неведнъж се пресичат и дори „преплитат“ с онези на Левски. Апостола е посещавал и Мустафа-паша (Свиленград), където също е създаден частен комитет – може би клон на онзи в Одрин. Има сведения, че Левски е бил и в Лозенград (дн. Къркларели, Турция) и други български селища в Странджа, макар това да е станало в предишните години. Така или иначе именно през есента на 1872 г. Левски ра-

боти за утвърждаването на вътрешната организация и в този край на българската земя. Предвид събитията през октомври–ноември на с.г. през Чирпан и Стара Загора Апостола се установява най-общо в „триъгълника“ Карлово – Пловдив – Пазарджик, за да е в течение на събитията, развиващи се след Арабаконашката авантюра в Тетевен, Орхание, Етрополе и т.н., като се стреми да следи и развитието на следствените действия в София.

* * *

Българската историческа наука трябва да покаже още по-задълбочено реалното място на Дякона в редовете на поборниците на българското Освобождение и политическия елит на нацията още от 1861 г., да разкрие по-пълно развитието на изградената от Левски комитетска „мрежа“, както и неговите виждания за осъществяването на самото освободително въстание. Днес все повече осъзнаваме, че Априлското въстание е следствие от делата на Апостола и неговите съратници. То се превърна, въпреки по-ограничените си мащаби в сравнение със замисъла на Апостола, в онази „... революция морална и с оръжие...“, която доведе до освобождението на България. По тази причина Левски би могъл да бъде наричан Спасител и Освободител на своя народ, човекът, който повече от всички свои предшественици и съвременници направи възможно Възкресението на българската държавност след петвековното чуждо робство.

Личността на Васил Левски продължава и ще продължава да прилича вниманието на нацията, да събира в себе си онова идеално родолюбие и отдаденост на една свята кауза, за която си заслужава да се живее. И да се умре, на което са способни малцина... И това е доказателство за безсмъртието на идеите на великия революционер. Колкото повече неумолимото време ни отдалечава от него, толкова повече проумяваме истината, че „... времето е в нас и ние сме във времето, то нас обръща и ние него обръщаме...“ Освен философското съдържание и универсалност на тази мисъл на Дякона, да не забравяме, че тя е има и конкретен адрес – онова, което е ставало, става и ще става в самата България! За Апостола – ни повече, ни по-малко – свободна България трябва да бъде изградена и управлявана така, че да се превърне в образец на свобода и справедливост. И, ако следваме идейното наследство на Левски, може би някой ден ще проумеем неговия невероятен исторически оптимизъм и вяра в България и българите – въпреки трудностите и огорченията... „Какво да искам повече, като гледам Отечеството си, че е свободно? Нали това ми е предназначението днес за него. Не да видя себе си на голям чин, но да умра, братко!... И тогава работата ни ще свети и българско ще гърми най-блясково като едничка държава в цяла Европа...“

Доковането до епохалната и свята за нас личност на Васил Левски е още един повод за размисъл – за миналото, но и за бъдещето на България, на цялото Отечество Българско в и извън днешните скромни граници на Републиката. Република, която е много далече от мечтата на Апостола за България като „храм на истинната и правата свобода...“ И чийто път е начертан преди повече от един век от Васил Левски – Апостола, другото име на Свободата.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Васил Левски. Документално наследство. София, 1973.
- Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд (Документи от турските архиви). Под ред. на Ал. Бурмов. София, 1952 (фототипно изд.-София, 2012).
- Васил Левски 1837 – 1887. Изследвания. София, 1987.
- Времето на Левски (Сб. изследвания). София, 2010.
- * * *
- Баева, Зл. Някои уточнения за революционно-освободителните борби в Хасково през 70-те г. на XIX в. – Пета национална конференция на музеите и отделите „Възраждане“. Юбилеен сб. (110 години от Априлското въстание и 150 години от рождението на Васил Левски). София, 1989, 33-38.
- Възвъзва–Каратеодорова, К., Здр. Нонева, В. Тилева. Васил Левски. Документален летопис 1837-1873 г. София, 1987.
- Гайдаров, Н. Процесът срещу Васил Левски и революционната организация. София, 1987.
- Гандев, Хр. Васил Левски. Политически идеи и революционна дейност. София, 1946.
- Генчев, Н. Васил Левски. София, 1987 (2002, 2011).
- Гочев, Я. Убийството на Васил Левски. Виновниците. София, 2016.
- Греков, М. Спомени (под ред. на Хр. Йонков). София, 1971.
- Дойнов, Д. Левски – най-ясната загадка. София, 2007.
- Дойчев, Л. Левски в светлина (Лични спомени и отзвучи от спомени. Извори за биография). София, 1943.
- Заимов, Ст. Васил Левски. София, 1897.
- Заимов, Стоян. Миналото. София, 1986.
- Златарева, Г. Васил Левски: заблуди и истини. София, 2011.
- Иванов – Големия, Хр. Спомени (Съст. и ред. В. Тилева). София, 1984.
- Иванов, Н. Нови факти за В. Левски и Ст. Стамболов. София, 2014.
- Игнатов, В. Васил Левски – фикции и факти. София, 2017.
- Йонков, Хр. Васил Левски и неговите другари (1837-1873). София, 1966.
- Караков, Ст. Левски в спомените на съвременниците си. София, 1973.
- Кирков, Г. Я. Васил Левский (Дияконът). Чърти от живота, деятелността и трагическата му кончина. Средец, 1882 (фототипно изд. „Първият биограф

- на Апостола”. В. Търново, 2013). В pdf – формат: <http://www.vasil-levski.eu>
- Клинчаров, Ив. Васил Левски – Дяконът. София, 1924.
- Кондарев, Н. Васил Левски. Биография. София, 1946.
- Косев, К. Васил Левски и възкресението на България. София, 2017.
- Лалев, Ив. Пътят към Къринската Голгота. София, 2005.
- Левски пред съда на Портата. Процесът в София (1872–1873 г.) в османотурски, дипломатически документи и домашни извори. Съставители и ред. Д. Дойнов, О. Маждракова–Чавдарова. София, 2007.
- Макдермот, М. Апостолът на Свободата. София, 1973. Англ. изд. MacDermott, M. The Apostle of Freedom (A Portrait of Vasil Levsky Against a Background of Nineteenth Century Bulgaria). London, 1967.
- Македонски, Михаил Ив. Спомени (Материали за историята на гр. Криворечка паланка, кн. I). София, 1925.
- Митев, Пл. Българското Възраждане. София, 2012.
- Обретенов, Н. Спомени за българските въстания. София, 1983.
- Павлов, Пл. Левски – другото име на Свободата. София, 2017.
- Павловска, Цв. Васил Левски и Вътрешната революционна организация. София, 1993.
- Панчовски, Д. Апостолът на Свободата – дякон Васил Левски.– Априлското въстание и Българската православна църква. София, 1977.
- Сидельников, С. И. О численом и социальном составе болгарских революционных организаций в 1869-1873 гг.– Историко-социологические исследования. Москва, 1970.
- Списание „Поборник – Опълченец” 1898-1901 (Фототипно издание). Съставител В. Антонова. Русе – В. Търново, 2008.
- Стоянов, З. Васил Левски (Дяконът). Черти из живота му. Пловдив, 1883.
- Стоянов, Ив. Нови щрихи върху идейните възгледи и дейността на Васил Левски. В. Търново, 2012.
- Стоянов, Ив. Каравелов и Левски. Истинският прочит. София, 2014.
- Стоянов, Ив., Д. Чаушева. „И някога, и днес и завинаги ...” Памет за Апостола. В. Търново, 2009.
- Страшимиров, Д. Васил Левски. Живот, дела и извори. София, 1929; Васил Левски. Живот, дела, извори, т. I – II. София, 2014 – 2015.
- Съратници и сподвижници на Левски (Сб. доклади). Ловеч, 2007.
- Унджиев, Ив. Васил Левски. Биография. София, 1945 (1967, 1980, 2007).
- Червенков, Н. Васил Левский. Кишинев, 1993.
- Шарова, Кр. БРЦК и процесът след Арабаконашкото нападение (1872-1873). София, 2007.